Ahmet Mithat'ın *Letaif-i Rivayat* Adlı Eserinde Kadın

DOÇ. DR. SALİM ÇONOĞLU

Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle birlikte, Batılılaşmanın bir devlet programı hâline gelmesi ve bu çerçevede devlete ait bütün kurumların yenilenmeye başlaması, bu değişimin kısa bir sürede gündelik hayatta da karşılık bulmasına neden olmuştur. Yüzyıllardır "öteki" olarak görülen Batı'nın hayat biçimi, giyim kuşamı, modaları, düşünce biçimi, sosyal ve siyasi yapısı, felsefesi, Osmanlı için kendisinden mutlaka yararlanılması gereken ve vazgeçilmesi mümkün olmayan önemli değerler hâline gelmiştir. Bu tavrın amacı bellidir: *"Terakki etmiş Batıya, Batı medeniyetine, düşünüş, algılayış ve yaşayış tarzına aynen uymak; tavır ve davranışları ona göre ayarlamak; Batılılaşmak, nihayet insanı, dolayısıyla devleti çöküşten kurtarmak ve ihya etmektir."* (Akay 1998: 102) Tanzimat, Osmanlı aydını tarafından başlatılmış Batılılaşma projesinin bir devlet anlayışına dönüştürüldüğü dönemin adıdır. İnalcık'ın ifadesiyle, *"Temel müesseseleri bozulmuş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun yepyeni bir medeniyetle yükselen ve taarruza geçen Avrupa'nın ezici üstünlüğü karşısında yeniden teşkilatlanma teşebbüsünü kat'i bir safhasıdır."* (İnalcık 1943: 2) Osmanlı toplumsal yapısı içerisinde önemli değişimler yaşanmasına yol açan Tanzimat; kurumları ve kuruluşlarıyla yenilenme ihtiyacı hisseden topluma, yeniden bir yaratıcı hamle kazandırmayı amaçlayan bir uzlaştırma teşebbüsü olarak da adlandırılabilir. Bugüne kadar hakkında lehte ya da aleyhte pek çok şey söylenen Tanzimat hakkındaki ortak düşünüş, Osmanlı modernleşmesi açısından her alanda önemli adımların atıldığı, sosyal, siyasi ve kültürel açılardan yüzyıllardır tecrübe edilen ve edinilen bu tecrübelerin bir hayat biçimi hâline geldiği bir gelenekten başka bir geleneğe geçildiği gerçeğidir. Bu gerçek, Tanpınar tarafından: *"Onunla imparatorluk, asırlarca içinde yaşadığı bir medeniyet dairesinden çıkarak, mücadele hâlinde bulunduğu başka bir medeniyetin dairesine girdiğini ilan ediyor, onun değerlerini açıkça kabul ediyordu."* (Tanpınar 1988: 129) ifadesiyle de en somut şeklini almıştır. Böylece, kısa sürede toplumsal hayatta da karşılığını bulan bu değişim isteği; bu hayata

ait pek çok unsurun, modernleşme süreci içerisinde yeni dönemin getirdiği düşüncelerle; yeniden konuşulmasını, tartışılmasını ve biçimlendirilmesini de sağlamıştır.

Bir modernleşme hareketi olan Tanzimat, sadece devlet katında yani siyasal yapıda değil, aynı zamanda toplumsal hayatın önemli dinamiklerinde de belirleyici olmuştur. Bu belirleyiciliği özellikle kadınların durumunda daha net bir şekilde görmek mümkündür. Değişimin gündelik hayata yansımasıyla birlikte, kadının da toplumsal hayat içerisindeki konumu tedrici olarak değişmeye başlamıştır. Tanzimat'a kadar "kendisini sınırlayan yuvanın" içerisinde serbest hareket etme imkânını yitirmiş kadın, Tanzimat modernleşmesiyle birlikte yazarlar/aydınlar tarafından fark edilmiş ve toplumsal hayatta eskisinden daha farklı bir statüye sahip olabilmeleri için birtakım taleplerde bulunulmaya başlanmıştır. Böylece, *"kadınların artık evlerin ve erkek öykülerinin içinde yalıtılmış olarak yaşamaktan kurtulmaya başlamaları ile birlikte*" (Heilbrun 1992: 35), kadın hayatının anlatıları/hikâyeleri de ortaya çıkmaya başlamıştır. Tanzimat'la birlikte üzerinde en çok konuşulan, en çok değişikliğe uğrayan kurumlardan biri olan aile ve aile kurumunun ayrılmaz parçalarından biri olan kadının, bu dönemde kaleme alınmış eserlerde sürekli gündemde olmasının iki sebebi olduğu görülmektedir. Bu sebeplerden ilki, "medenileşmenin" ya da "medeni" olmanın en belirgin vasıflarından biri olan "insanın hürriyeti" meselesidir. İnsan sadece itaat eden, muti bir varlık değil, irade sahibi, ayakları üzerinde duran, sadece kendi çevresiyle değil dış dünyayla da ilgili bir varlıktır. Tanzimat aydını, serbest iradeli insan tipinin bir araya geldiği toplumların medeniyetçe üstün olduklarının farkına varmıştır. İkinci sebep ise eğitimdir. Avrupa medeniyeti seviyesine varmamız ve istikbalimizi garanti altına alabilmemizin temel şartlarından biri hatta en önemlisi, iyileştirilmesine ve yeniden düzenlenmesine muhtaç olduğumuz "maarif" ve "usul-i tedris"tir.

Tanzimat Dönemi'nde edebiyatın sarayın dışına taşarak sokağa yayılma çabalarıyla edebiyatın "görünür" kılınmak istenmesi, kadın konusunda da benzer bir düşünüşün aydınlar tarafından benimsenmesine neden olmuştur. Göle, kadının mahremiyetine verilen önemin sadece toplumsal olarak değil, fiziksel olarak da görünmez kılmaya yönelik yasalar sergilediğini, nüfus kayıtlarıyla ilgili talimnamede, erkeklerle ilgili bütün fiziksel özelliklerin belirtilmesine rağmen, kadınların sadece akrabaları tarafından isim ve yaşlarının yazdırılabildiğini ifade etmektedir (Göle 2004: 55). Böyle bir bakış açısının

beraberinde getirdiği, -aile ve özellikle kadın konusundaki- sınırlamalar, Tanzimat sonrasında sarsıntıya uğramış ve tıpkı edebiyat alanında olduğu gibi, hem kadının hem de kadın hayatının eskisinden daha fazla görünür olması sağlanmaya çalışılmıştır. Tanpınar'ın da belirttiği gibi, Tanzimat'ın en kıymet verici tarafı, bize yeni bir sevgilinin, yeni bir psikolojinin ve yeni bir insanın kapısını aralamasıdır (Tanpınar 1988: 269). Bu cümleden hareketle, kadını bu dönemde görünür kılma çabalarını, yeni bir insan tipinin ortaya çıkışında ya da başka bir ifadeyle kadının da insan olduğunun kabul edilmesi noktasında aramak gerekir. Bu durum, *"hakk-ı insaniye"den kaynaklanan eşitlik talebinin, özerk bir insan varlığı ve bir birey olma talebinin haykırılmasıdır.*" (Berktay 2003: 96) olarak da değerlendirilebilir. Öte yandan, Tanzimat sonrası Osmanlı toplumsal hayatında "maarif" hamleleri ve kadının ön plana çıkışı arasında da bir bağlantı olduğu da bilinmektedir. Öyle ki, *"eğitilmiş kadınların ailenin ve ulusun daha iyi ve erdemli anneleri olacağı tezinin, Osmanlı toplumunda en güçlü ifadelerini 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarında bulması*" (Berktay 2003: 92) tesadüfi değildir. Bu teze ilişkin örnekleri pek çok Tanzimat yazarında görmek mümkündür. Namık Kemal, Şemsettin Sami, Ahmet Mithat Efendi gibi yazarların en çok önemsediği ve üzerinde durduğu konulardan biri kadınların eğitimidir. İlerlemenin de, gerilemenin de kadınların halinde kendisini göstereceğini ifade eden bu yazarlar, özellikle medeni milletlerde kadınların da erkekler gibi aynı eğitim sürecinden geçtiğini fark etmişlerdir.

Tanzimat sonrası değişen toplumsal hayata eserleriyle önemli katkılar sağlayan Ahmet Mithat Efendi'nin de en ayırt edici vasıflarından biri, "kadın" üzerinde önemle durması ve kadınların, yaşadığı yüzyıldaki durumuna ait pek çok problemi eserlerine taşımasıdır. Ahmet Mithat Efendi, Tanpınar'ın da ifade ettiği gibi, Hristiyan dünyası ve Batı ahlakı karşısında daima saf ve Avrupa kültürüyle muvazeneli şekilde aydınlanmış yerli ahlakın ve örfün müdafisi olduğundan (Tanpınar 1988: 472) Osmanlı kadınının, Batı kadını karşısında, "sınırların aşılmaması" kaydıyla, eğitim görmesini, yabancı dil öğrenmesini hatta çalışabilmesini arzulayan bir aydın olarak dikkati çeker. Orhan Okay'ın da belirttiği gibi, onun roman ve hikâyelerinde kadının eğitimi, toplum ve aile içerisindeki yerinin yeniden belirlenmesi ve yeniden yapılandırılması çabası önemli bir yer tutmaktadır (Okay 1991: 159-234). O, Mardin'in de vurguladığı gibi, kadının toplumdaki yerinin, 1870 ve sonrası modernleşme hareketi ile ciddiyetle ilgilenen bir Osmanlı yazarı için taşıdığı önemi yansıtmaktadır (Mardin 1997: 35). Fatma Aliye Hanım için yazdığı *Bir Muharrire-i Osmaniyenin Neşeti* adlı kitapta Avrupa'da, kadınların da erkekler

Ahmet Mithat

gibi ilköğretimden başlayarak üniversiteye kadar eğitim görme imkânlarına sahip olduklarından söz eden Ahmet Mithat Efendi, kadınlarımızın eğitim düzeyinin henüz olgunlaşmadığı bir çağda Fatma Aliye gibi bir kadın yazarın ortaya çıkışının kolay inanılacak bir şey olmadığından bahsetmektedir (Ermat 2011: 12). Ahmet Mithat Efendi, kadınlar için *"belli bir tür bağımsızlaşmanın gerekli olduğuna inanmaktadır. Önerileri, eğitim ve kadınlara insani davranış etrafında toplanmıştır."* (Yeşilyurt 2003: 83) Bu noktada Doğu ve Batı arasındaki ilişkilerin dengeli yürütülmesi gerektiğini ifade eden Ahmet Mithat, kadın konusunu bir medeniyet, ilerleme projesi olarak ele alırken, geleneğin yaşatıcı yüzüyle bağların kopartılmaması gerektiğini de vurgulamaktan geri durmaz. Gürbilek'in altını çizdiği gibi, Ahmet Mithat'ın en büyük problemi *"terbiye-i nisvan" problemidir ancak asıl önemli olan babaların kızlarını din muhabbeti, millet gayreti ve vatan sevdasından uzaklaştırmadan, yabancı telkinlere kapılmasına izin vermeden nasıl terbiye edeceği düşüncesidir."* (Gürbilek 2004: 299)

Hayalattan Rivayata: *Letaif-i Rivayat*: Türk edebiyatında Batılı tarzda hikâye türünün ilk örneklerinden biri olan *Letaif-i Rivayat*, Ahmet Mithat Efendi'nin 1870-1894 yıllar arasında yayımladığı yirmi beş kitaptaki otuz hikâye ve romandan meydana gelen külliyatın adıdır. Eserin dördüncü cüzünün başında yer alan yazıda yazarın da vurguladığı gibi bu seri üç kitaptan oluşacak şekilde düşünülmüş ama hikâyelerin ilgi görmesi üzerine yazar başka adlarla ve müstakil olarak yayımlayacağı eserlerini de *Letaif-i Rivayat* üst başlığıyla yayımlamıştır (Gökçek 2001: 4). Ahmet Mithat Efendi'yi çağdaşlarından ayıran taraflardan en belirgin özelliği "kadın" üzerinde ısrarla durması ve çağdaşlarından daha farklı bir tutumla "kadını" eserlerinin odak noktası yapmasıdır. Yazar, ortaya koyduğu eser aracılığıyla: *"kütleyi kendisine bağlayacak, onun için meseleler icat edecek ve sonuçta kadınları uyandıracaktır"* (Tanpınar 1988: 465) Kadınların uyanması/görünür kılınması noktasında, *Letaif-i Rivayat*, oldukça zengin bir malzeme sunar. Eserde dile getirilen meseleler de bu tespiti doğrulamaktadır: Kadınların okuması, eğitimi, düşmüş kadın, kadınların esareti, çok kadınla evlilik, görücü usulüyle evlilik, kadınların hürriyeti, kadınların meslek sahibi olması, kadınların çalışması vb. Bu başlıklar, yazarın

başlıca kaygısının okutmak, öğretmek, büyütmek ve yetiştirmek olduğunu da göstermektedir. Yazarın kaygıları böyle şekillenince *Letaif-i Rivayat*'da daha çok bu öğreticilik vasfı üzerinde yürür. Eserde, yazarın, kadın vurgusunu şu başlıklar altında şekillendirdiği görülmektedir:

Evlilik Fikri: Kutsal ve Mutlu Bir Yuva: Modernleşme hareketlerinin başladığı Tanzimat yıllarından itibaren pek çok Osmanlı aydınının, kadınların eskiye göre daha özgür olabilmeleri için her fırsatta düşüncelerini dile getirdikleri bilinmektedir. Elbette:

> *"Tanzimat döneminin devlet adamları, yürürlükteki aile hukuku ve evlenme geleneklerinin sorunlar yarattığının farkındaydılar. Bu konudaki yasama programları, Sadrazam M. Emin Âli Paşa'nın Fransız Medeni Kanunu'nu kabul etme girişimine kadar varmaktadır, ama toplumsal yapı buna müsait olmadığından geleneksel evliliği düzenlemek için bazı ferman ve tenbihler çıkarmakla yetinmişlerdir."* (Ortaylı 2006: 247)

Toplumsal yapıdan kaynaklanan zorunluluk, devlet eliyle yapılamayan bu düzenlemelerin, devrin romancıları tarafından dile getirilmesini gerekli kılmıştır. Bu aydın ve yazarlardan biri olan Ahmet Mithat Efendi de, *Letaif-i Rivayat* içerisindeki hikâyelerinde özellikle evlilik kurumu çerçevesinde kadınların yerini, kadın/erkek ilişkilerini, kadınların eşlerini seçebilme haklarını sorgulamasıyla dikkati çeker. Bu noktada, *"kadınlar için ilerci fikirler savunan"* (Çeri 2000: 279) Ahmet Mithat Efendi'nin problem olarak gördüğü durumlardan biri görücü usulüyle evliliktir. Tanzimat'la birlikte değişen toplum hayatında aile kurumu etrafında ilk göze çarpan düşünce, evlilikten önce kadın ve erkeğin birbirini tanımasıdır. Batılı toplumlarda kadın ve erkek eş seçiminde özgürdür. Ancak Osmanlı toplumunda kadınların henüz kendi eşlerini seçme konusunda şahsi hürriyetlerine sahip olmadığı bilinmektedir. Şinasi'nin *Şair Evlenmesi* adlı tiyatro eserinden başlayarak, bu durumun meydana getirdiği kimi zaman gülünç, kimi zaman trajik durumlar devrin roman, hikâye ve tiyatrolarında sık sık konu edilmiştir. Ahmet Mithat Efendi, görücü usulüyle yapılan evliliklerin, kadınlar açısından önemli problemleri beraberinde getireceğinin farkındadır. Böyle bir evlilikte, kadının "evlilik" kurumuyla kendisi için güvenli bir hayat alanı inşa etmesi mümkün değildir. "Güvenli bir hayat alanı oluşturma" noktasında, dışarıdan çok özel bir alan olarak görünen evlilik kurumunun -hem evlilik hem de ayrı bir ev sahibi olma anlamında düşünüldüğünde- insanların birbirini tanımadan yapacakları bir evlilikle, tiranlığa dönüşebileceği açıktır. Böylece erkek, kadın üzerinde

iktidarını sınırsız bir şekilde kullanacak ve aile saadeti tam anlamıyla cehenneme dönecektir. Bu durum, kadınların eğitimsiz ve toplumsal hayatın dışında oluşları da hesaba katılırsa, bütünüyle, kocalarının keyfî davranışlarına katlanmaları gerçeğiyle yüz yüze gelmelerini de sağlayacaktır. Ahmet Mithat Efendi, bu tehlikeleri bertaraf edebilmek amacıyla, geleneksel yapının ve söylemin dışına çıkmak ister. Yazarın, "Gençlik" adlı hikâyesi, görmeden ve tanımadan yapılan evliliğin yanlışlığı üzerine kurulmuştur. "*Arabada biraz kalınca bir yaşmak tutunmuş ve koyuca renkli bir ferace giyinmiş*" bir kadına ilgisini işaretlerle bildiren ve bu ilgiye karşılık bulan gencin, buluşmak üzere kadının evine gittiğinde karşısına teyzesinin çıkması ve gencin bu durum karşısında duyduğu utancın komik bir şekilde anlatıldığı hikâyede Ahmet Mithat, dinî/geleneksel çerçevenin sınırladığı gençlerin, içine düştüğü zor durumları ifade etmeye çalışır. Hikâye kahramanına söylettiği şu sözler de aslında geleneksel ahlak anlayışında gerçekleşmesini arzu ettiği değişimi ortaya koymaktadır:

> *"Bir hanımın karşısına geçip göz kırpış, temenna ediş, bıyık büküş, söz atış… Buna arz-ı muhabbet mi derim? Bu adeta rezalet. Hem de ne büyük rezalet. Muhabbet ve meveddetini celbe çalıştığımız hanımı âleme teşrih ediyoruz. Doğrusu buna denaetten başka bir şey denmez… Denmez ama a gözüm, böyle olmaz ise başka ne yolda arz-ı muhabbet edelim. Mektup yazmış olsak okuma bilmezler. Okusalar cevap yazamazlar. Böyle yazar okur hanım binde bir bulunmaz. Vakıa çerçi ve bohçacı kadınlar vasıtasıyla bir dereceye kadar yol çıkarılabilir ise de bu da bir emr-i asir."* (Gökçek 2001: 26)

Ahmet Mithat, hikâyenin erkek kahramanı aracılığıyla görücü usulüyle evlilik konusunda da şu düşünceleri ileri sürmektedir: "*Bizim memlekette kızlar istediği ve sevdiği kocaya varamazlar. Babaları kimi isterse onu kendilerine damat ederler. Egerçi bir kızın bir delikanlıya ızhar-ı me'ser-i muhabbet ettiği görülse, vay bu kız perde-i iffeti çak çak etmiş derler*." (Gökçek 2001: 26) Yazarın, evlilik üzerinden şahsi hürriyet düşüncesini ortaya koyduğu ve bir delikanlının bakış açısıyla evlilik kurumuna ait ilk girişimi eleştirdiği bu satırlar, kadının birey olarak yaşadığı toplumda yer alamaması ve iradesinin böylesi önemli bir olayda yok sayılmasını da ifade etmektedir.

"Teehhül" hikâyesinde de benzer problemler işlenir: Evlilikte aşk ve geleneksel hayatın, genç bir kızın hayatına onun iradesi dışında tasarrufta bulunması. Hikâyede asıl dikkati çeken taraf, *"Eserin, bir kadının hissi hayatı etrafında toplanmasıdır"* (Tanpınar 1988: 417). Hikâyenin kadın başkişisi olan ve yazarın ifadesiyle "hiç kimseye muhtaç olmadan el emeğiyle geçinen" Sabire Hanım,

mahallesinin kızlarına yeri geldiğinde evliliğin âlemdeki en büyük saadet olduğundan söz eder ama kimi zaman felaketlere sebep olduğunu da eklemeyi unutmaz. Bu felaketlerin sebebi, evliliğin sadece babanın ya da annenin onayıyla gerçekleşiyor olmasıdır. Yazarın burada asıl vurgulamaya çalıştığı şey, kadın ve erkeğin evlenmeden önce birbirlerini tanımaları meselesidir. Ahmet Mithat, "Evlilikte keramet vardır." geleneğinin körü körüne sürdürülmesine taraftar değildir. Evlilikte her iki tarafın da birbirini tanıması ve bir arada yaşayıp yaşayamayacaklarını bilmeleri gerekir: *"Aman kızlarım, imkânı olsa sakın kocaya varmayınız! Vakıa âlemin dolab-ı idaresinin mihveri tezevvüçdür ve tezevvüç ve teehhül âlemde en büyük bir saadet olduğunu inkâr edemem. Lakin ne çare ki bunda bazı kere canlı yürekler tahammül edemeyecek derecede felaketler de vukua geliyor. Hâlbuki bizim memleketlerde teehhül ve tezevvüç yalnız peder ve maderin rey ve arzuları mucibince icra edilegeldiğine mebni bizde teehhül mucib-i saadet olmakatn ziyade müstevcib-i felaket ve ukubet oluyor*." (Gökçek 2001: 32) Hikâyenin erkek kahramanı olan Mazlum Bey sevdiği kızla sırf kendisini sevdiği için çıkan dedikodu yüzünden evlenemez ve ailesinin zoruyla Sabire Hanım'la evlendirilir. Sabire Hanım'da bu zoraki evliliğin farkındadır ve bu durumu şöyle ifade eder:

> *"Lakin besbelli beni almak istemiyordu. Anası babası zor ile evlendirdiler. Hakkımızı helal etmeyiz dediler. Biçare ne yapsın? Ne yapacak? İşte böyle yapar. Allah'tan bulsunlar! Hem çocuğun başını ateşe yaktılar hem benim. Canım böyle evlenmek mi olur? Ne olur idi, çocuklara bu bapta biraz hürriyet verseler fena mı olur idi?"* (Gökçek 2001: 36)

Bu ifadeler, bir kadının ağzından otoriteye yani anne ve babaya evlilik konusunda yapılan ilk itirazlardır. Bu itirazlarda haklılık payı da çoktur. Çünkü hikâyenin sonunda Mazlum Bey ve sevdiği ama evlenemediği kız intihar eder. Mazlum Bey, görücü usulüyle evlendiği Sabire Hanım'a şöyle seslenir: *"Ey biçare, sen bahtına küs, ben talihime. Öyle ya, bizim memlekette henüz hürriyet-i şahsiye temin edilmemiştir ki her erkek istediği kızı alsın ve her kız da istediği erkeğe varsın"* (Gökçek 2001: 38) Mazlum Bey'in bu sözleri, görmeden yapılan evliliğin trajik yanına işaret etmektedir. Hikâyenin kadın kahramanı da bu trajedinin farkındadır. O da tıpkı Mazlum Bey gibi kadınların şahsi hürriyeti meselesine temas eder ama bu hürriyet tesadüfendir: *"Sana varmaklığım benim için saadettir. Ben bunu hâlâ saadet biliyorum. Hürriyet-i şahsiyemiz temin edilmemiş ise tesadüfi olsun ben istediğim kocaya vardım*." (Gökçek 2001: 38) Çok eşliliğin aleyhinde olmadığı bilinen Ahmet Mithat Efendi, Teehhül hikâyesinde

kahramanları aracılığıyla bu durumu eleştirir. Mazlum Bey: *"Ben günaha sevaba atf-ı nazar bile etmem. Artık başınızı bu kadar ateşe yaktığım elvermez mi şimdi bir de üzerinize evleneyim"* (Gökçek 2001: 38) der. Aynı sayfadaki şu ifadeler de bu duruma işaret etmektedir: *"Sen sağ iken bana başka karı haramdır."* (Gökçek 2001: 38) Hikâyenin sonunda sevdiği kıza kavuşamadığı için intihar eden Mazlum Bey, görücü usulüyle evlenmek zorunda kaldığı Sabire Hanım'a yazdığı vasiyetname niteliği taşıyan mektubunda böyle bir evliliğin neden yanlış olduğunu vurgular:

> *"Bazı biçare kızları bir kocaya verirler ki, koca karısını sevebilip karı kocasını sevemediği cihetle ya müfarakat vuku bularak biçare koca ila-nihaye karısı için yanar durur veyahut müfarakat vuku bulamaz ise zavallı karı huzurundan hoşlanmadığı bir adamın aguş-ı izdivacında mustarip kalır gider. Ve işin aksi sureti dahi vuku bulur. Eğerçi her ikisi birbirini istemeyerek ayrılıp da mücerret adet-i cariye seyyiesiyle bir familya söner ise bu suret ehven-i şer sayılır."* (Gökçek 2001: 42)

Ahmet Mithat Efendi'ye göre, fertlerin mutlu olabilmeleri için evlilik şarttır. Bu görüşünü pek çok hikâyesinde dile getirmiştir. Ancak, "*gençlerin evlenip mesut olabilmeleri için hürriyet-i şahsiye"lerine de sahip olmaları*" (Uğurcan 1986: 191) gerekir. Mazlum Bey'in satırlarında da ifadesini bulduğu gibi, anne ve babaların, gençlerin evliliğinde tek karar verici olmalarının kötü sonuçlar doğurması her zaman mümkündür. "Esaret" adlı hikâyede, evlenme hayalleri kuran Zeynel Bey, denizdeki balığı pazarlık edercesine, körü körüne evlenmenin karşısındadır. Ona göre:

> *"Bir biçareyi istinkah edip muahharen ahval ve etvarı matluba muvafık çıkmadığı gibi tatlik etmek benim için bir kızı görmeksizin ve derece-i terbiyesini ve etvarını ve efkarını lüzumu vechle tecrübe ve imtihan etmeksizin alıvermeye razı olmaktan daha güç idi."* (Gökçek 2001: 11)

Bu hikâyede, Zeynel Bey aracılığıyla çok eşliliğe karşı olumsuz eleştiriler de vardır: *"Taadüd-i zevcat pek ziyade menfur ve merdudum olduğu cihetle der-akab tebdil-i fikir ederek nefsimi tayip eyler idim."* (Gökçek 2001: 14) "Bir Tövbekâr" hikâyesinin kahramanı Feda Efendi, görüp beğendiği Talat Hanım'ı baştan çıkarmaya çalışır. Ancak Talat Hanım evlidir. Onu baştan çıkarmada başarılı olamayan Feda Efendi, tehditle genç kadına sahip olmaya çalışır ve oldukça komik durumlara düşer. Bu hikâyede yazar, evlilik konusunda farklı düşünceler dile getirir. Ahmet Mithat, evlenmeden birlikte olmanın, evlilik sonrası hayatı monoton ve sıkıcı hâle getireceğinden endişe etmektedir. İtiraz noktası,

Feda Efendi'nin "*güzel bir kadına nailiyetin şart-ı azamının teehhülden ibaret*" olmaması ya da gönlünü "*nisvan-ı perestane*"nin "*mebad-i umumisi*" olarak görerek, bir taraftan bazılarının çıkması, diğer taraftan da bazılarının girmesi gibi yanlış bir düşünceye sahip olmasıdır. Bu düşünce, görmeden yapılan evliliklerin olumlu tarafı hakkında da yazara birtakım imkânlar verir. Yazara göre, görmeden evliliğin olumsuz tarafları olduğu gibi olumlu bir tarafı da vardır ki o da birbirlerini yeniden tanıyarak beğendikleri surette aralarında bir sevginin ortaya çıkması ve bu sevginin gittikçe artmasıdır (Gökçek 2001: 318). "Felsefe-i Zenan" hikâyesinde ise evlilik kurumu içerisinde kadınların yerini sorgulayan ve evlilik kurumuna kadınların bakış açısıyla yaklaşan yazar, edebiyatımızda ilk defa kadınların ön planda olduğu bir hikâye meydana getirmiştir. Hikâyenin üç kadın kahramanı, evliliğin kadınları her yönden yıprattığını düşünerek evlenmeden yaşamaya karar verir. Bu üç kadından biri olan Zekiye bu karara uymaz ve evlenir. Ancak kocasının ihanetine uğrar ve ölür. Zekiye'nin ölümüyle, hikâyenin girişinde evlilikle ilgili yapılan tespitin de sağlaması yapılmış olur. Yazarın bu hikâyesinde de "evlilik kurumu" üzerinde durur. Tanzimat Dönemi'nde pek çok romanda bu konunun dile getirildiği bilinmektedir. Sosyal vicdanda ıstırap veren evlilik felaketinin onlarca roman ve hikâyeye yansıması boşuna değildir. Özellikle 19. yüzyıl Türkiye'si için evlilik önemli bir problem teşkil etmektedir. Elbette bu problemin temelinde, kadın erkek ilişkilerinin yerli yerine oturtulmaması yatmaktadır. Kadının hürriyet arayışı, kaçgöç, cariyelik kurumunun hala işlevini sürdürmesi, bir taraftan zenginleşen Avrupa'dan nüfuz eden modalar ve hayat tarzı, Osmanlı'da aile yapısının taşlarının yerinden oynamasına sebep olmuştur. Bu uzun hikâye Ahmet Mithat'ın yazarlık serüveni için önemli bir belgedir. Öncelikle evlilik kurumuna güvenmemek gibi erken dönem bir feminist anlayışın kapılarını açar. Bu noktada asıl önemli olan, *"kadın kahramanları için bu yaşam biçimini seçen yazarın bir erkek yazar, Ahmet Mithat Efendi olmasıdır*" (Elçi 1998: VI).

Yazar'ın "Çingene" adlı hikâyesinde de görücü usulüyle evliliğin eleştirisi vardır. Ahmet Mithat Efendi, genç bir kızın etrafında sadece kadınlarla ilgili problemleri değil, aynı zamanda bütün insanlığı ilgilendiren problemleri dile getirmeye çalışmıştır. Hikâye kahramanlarından Şems Bey'in annesi, kocasının genç yaşta ölümünden sonra pek müdebbir bir kadın olduğundan oğlunu ve ondan birkaç yaş küçük olan kızını hem hüsn-i terbiye etmiş hem de kocasından kalan malı ziyan etmeden arttırmayı başarmıştır Şems Bey'in, annesiyle evlilik üzerine konuşmalarından, onun görücü usulü evliliğe karşı olduğunu öğreniriz. Ona göre bu dünyada insan için tasavvur edilebilecek

en ciddi haklardan birisi hakk-ı teehhüldür. Teehhül denilen şey ne anadan doğmaya benzer ne ölmeye. Bunlar insanın seçimi haricinde şeyler olduklar halde teehhül doğrudan doğruya insanın kendi seçimine verilmiş bir haktır. (Gökçek 2001: 364) Evlilik her ne kadar doğrudan doğruya insanlara verilmiş tabii bir hak olsa da, burada söz konusu olan, evlilik konusunda erkeklerin daha eşit olduğu gerçeğidir. Yazar, bu eşitsizlik bağlamında toplumsal ön-yargıları da dile getirir. Şems Bey, Ziba isminde on beş onaltı yaşlarında bir Çingene kızını alıp yetiştirerek ileride onunla evlenmek ister. Ancak bir taraftan toplumsal ön yargılar diğer yandan henüz bütün insanların doğuştan eşit olduğunu kabul etmek istemeyen geleneksel yapı önüne engel olarak çıkar. Şems Bey'in yakın çevresi yaptıkları işin yanlışlığını ancak onun ölümünden sonra anlar. Ahmet Mithat bu tip kabullerin gelecekte tamamıyla ortadan silineceğine inanmaktadır. Yüz güzelliğinin değil ahlak güzelliğinin önemli olduğuna vurgu yapan "Emanetçi Sıtkı" adlı hikâyede ise evlilik konusunda istekli olmayan kahramanın bu olumsuz düşüncesinin aksine evlilikle ilgili hikmetler ortaya konulmuştur. Yazara göre evlilik insanlar için sadece bir safa değil aynı zamanda bir vazifedir. Bir evlilik nasıl bizim ortaya çıkışımızı sağladıysa, bizim evliliğimiz de başka vücutların ortaya çıkışını sağlayacaktır. Bu beşeriyetin gerektirdiği bir şeydir (Gökçek 2001: 551). Bu hikâyede dikkat çekici bir başka nokta da soyca yakınlığın evliliğe engel teşkil ettiği düşüncesinin bir hikâye kahramanı aracılığıyla ifade edilmesidir: *"Rıza ile aramızda karabet var. Vakıa şer'an mani-i izdivaç olabilecek karabetlerden değil ise de beynine bu yoldaki izdivaçları bab saymam*" (Gökçek 2001: 552).

Kadının Eğitimi: Osmanlı aydını, Tanzimat sonrası karşı karşıya kaldığımız "medeniyet krizi"nin tam ortasında, bu krizle baş edebilmek için iki sihirli kelime üzerinde ısrarla durur: Maarif ve medeniyet. Ahmet Mithat Efendi'nin de eserlerinde eleştirdiği ve ıslah edilmesi için çareler ürettiği kurumlardan en önemlisi maariftir. Sık sık Batı ve Doğu medeniyetleri arasında karşılaştırma yapan Ahmet Mithat Efendi, Batı'nın büyük gücünün arkasında saklı olan şeyin eğitim olduğunu fark etmiştir. Ülkenin en önemli meselelerinden biri budur. Bunu halletmeden diğer meseleleri çözmenin imkânı yoktur. O halde, Avrupa medeniyeti seviyesine varmamız ve istikbalimizi garanti altına alabilmemizin temel şartlarından biri hatta en önemlisi, iyileştirilmesine ve yeniden düzenlenmesine muhtaç olduğumuz "maarif"tir. Ahmet Mithat Efendi'nin kadınların eğitimi ve okuması ile ilgili düşünceleri devrine göre ileri düşüncelerdir. Öyle ki bu devir, modern eğitim kurumla-

rının kurulması bir yana, modern eğitim hakkında yerleşik bir düşüncenin olmadığı bir devirdir. Böyle bir devirde, yazar, kadın ve kızların okutulması, iş güç sahibi olması gibi, devrine göre çok ileri düşünceler ifade eder. O, genç kabiliyetleri yetiştirirken cinsiyet ayrımına gitmemiştir. Enginün'ün tespitiyle, devri içinde değerlendirildiğinde ona ilk feminist gözüyle bile bakabiliriz. İlk kadın romancımızın elinden tutan o olduğu gibi, Halide Edip'in *Mader* adlı çevirisini de okuyucularına tanıtan Ahmet Mithat Efendi olmuştur. (Enginün 1995: 525) Bu ifadeler, yazarın geleceğe dair düşüncelerini örnekleme açısından da önemlidir. Geleceğe yönelik tasarımların gerçekleşebilmesinin yolunun kadınların ve kızların okutulmasından geçtiğine vurgu yapan Ahmet Mithat Efendi'nin bu düşüncelerindeki asıl dikkat çekici nokta, yazarın yaşadığı çağın sihirli kelimelerinden birisi olan "Terakki"nin "Maarif"in bir sonucu olduğunu gösteren tavrıdır.

Kadınların eğitimsiz oluşu, Ahmet Mithat'ın en büyük problemlerinden biridir. Bu yüzden kadın eğitiminin en büyük savunucularından biridir. Kadınların eğitimi hem evlilik konusunda hem de çocukları daha iyi yetiştirme noktasında önemli bir amildir. Kadınların ve kızların eğitiminden beklenen pratik fayda nedir? Yazarın yaşadığı dönemin şartları düşünüldüğünde okuryazar ya da kültürlü olmaktan ileri gidemeyecek bir birikim olarak düşünülebilir. Henüz kadınların meslek sahibi olması bir hayaldir. Ancak Ahmet Mithat bir hayal bile olsa, bunun da bir gün gerçekleşebileceğini düşünür. "Diplomalı Kız" adlı hikâyesinde hikâyenin kadın başkişisi Juli, eğitimini tamamladıktan sonra iş bulamadığı için çiçek satışına başlar ve zengin olur. Yazarın Fransa'da geçen bir olayı Türkiye'ye taşıması, toplum içerisinde kadının rolünü erkekle eşit kılma çabası olarak da değerlendirilebilir. İnci Enginün, Ahmet Mithat'ın bu konudaki görüşlerinin samimiyetine Fatma Aliye'ye yazdığı bir mektubu okuduktan sonra kesinlikle inandığını ifade ederken, bugün kötü yetişmiş erkeklerin ilk eğitimlerini annelerinden yani kadınlardan aldıklarını ve bu yüzden kadınların eğitimine, istihdamına önem verilmesi gerekliliğini vurgular ve yüz yılı aşkın zaman geçmesine rağmen, onun bu konudaki görüşlerinin hala gerçekleşmemiş olmasının utanç verici olduğunu söyler (Enginün 2006: 199). Konusu Fransa'da geçen bu hikâyede, kadına saygı düşüncesini dile getiren yazar, Osmanlıda da yavaş yavaş duyulmaya başlayan feminizm benzeri düşünceleri bu vesileyle ortaya koyar. Yazara göre Batı'da kadına gösterilen saygı daha çok menfaat içindir. Bu saygının ardında bir gönül eğlencesi de yatmaktadır. Avrupalı, kadına duyulan hürmeti sadece

güzel kadınlara hasretmiştir. Kadın güzel olmadı mı kimse ona riayet etmez. Güzel bir kadın tramvaya bindiğinde herkes yer vermek için yarışır ama çirkin bir kadın girerse kimse yerinden kımıldamaz. Bunun dışında özellikle batılıların kadın eğitimine verdikleri önem, hikâyenin ana temalarından birisini oluşturur. Romancı bu konu üzerine dururken, toplum içerisinde kadının rolünü erkekle eşit kılacak kadar feministtir. Öyle ki, hikâyenin sonunda yazar, "*terbiye ve talim-i nisvan için memelik-i sairenin de Fransa'dan farklı olmadığını hatta bizim dahi farklı olmadığımızı*" ifade ederek her kızın ne şartta olursa olsun talim ve terbiyesini tamamlaması gerekliliğini ifade eder. Bizde kızların talim ve terbiyesine lüzum yoktur demek için bizde erkeklerin de talim ve terbiyesine lüzum yoktur demek cesaretini göstermek gerekir. Erkeklerin eğitime ne kadar ihtiyaçları varsa kızların da o kadar vardır. Bunu şimdi inkâr edenleri gelecek mutlaka tekzip edecektir. Yazara göre kadınlardan doktorlar, cerrahlar, eczacılar, muallimler, feylesoflar çoğalıp meydan aldıkları zaman o tekzip-i maddi vukua gelecektir. Bunun ne zaman olacağı konusunda kesin bir bilgi veremeyen yazar, çok da uzak olmadığı düşüncesindedir (Gökçek 2001: 495-496). Her ne kadar Ahmet Mithat, "*Bu çok özlediği zamanı görememiş olsa da onun öldüğü yıl İstanbul'da kızlar için bir "İnas Darülfünunu" açılmıştır.*" (Okay 1991: 320)

Ahmet Mithat Efendi, "Gençlik" hikâyesinde ise kadınların şahsi hürriyeti bağlamında eğitim üzerinde durur. Yazar, hikâyenin erkek kahramanın ağzından kadınların eğitimsizliğini: *"Mektup yazmış olsak okuma bilmezler, okusalar cevap yazamazlar*" (Gökçek, 2001: 24) şeklinde dile getirirken, hikâye kahramanının teyzesi aracılığıyla kadın eğitimi konusundaki düşüncelerini ifade etme imkânı bulur:

> *"Kızım sen daha bizim eve geldiğin zaman hür idin. Lakin şayet iktisab-ı terbiyene mani olur diye hürriyetinden seni haberdar etmedim. İşte şimdi terbiyen kemale geldi. Seni kendimize gelin edeceğiz. Lakin adam olmalısın. Kocana, evine barkına sahip çıkmalısın."* (Gökçek 2001: 32)

"Felsefe-i Zenan" adlı hikâyenin de en önemli problemi eğitimdir. Hatta hikâye, kadınların okuması meselesiyle başlar. Fazıla Hanım ilim öğrenmek amacıyla yemeğini dışarıda hazırlatan, çamaşırlarını bile dışarıda yıkatan ve babasından kalan akar ile geçinen bir kadındır. Ahmet Mithat Efendi, devrine göre oldukça ileri düşünceli bir kadın kahraman üzerinden, kadınların ve kızların en azından okuryazar olmaları gerektiği üzerinde durmaktadır. Bu eğitim kadınların aile içerisinde esir olmamalarını sağlayacaktır. Öte yandan

Fazıla Hanım'ın evlatlıklarına aşılamaya çalıştığı şey, bir nevi kaderini değiştirme temidir. Bu yüzyılda kadının konumu bellidir. Yazar, Fazıla Hanım ve evlatlıklarıyla böylesine erken bir dönemde feminist kişilikler ortaya koyarken, önemli bir noktaya vurgu yapmaktadır: Ekonomik özgürlük. Fazıla Hanım'ın önemli bir mirasa sahip olması, o dönemin şartları içinde bir kadının hürriyetini elinden alan ekonomik bağımlılığı da ortadan kaldırmıştır. Konusu Fransa'da geçen ve şehir hayatını sıkıcı bularak ücra bir kasabaya kaçan genç bir kızla genç bir erkeğin bu kasabada tanışarak evlenmelerini anlatan "İki Hudakar" hikâyesinde vurgulanan önemli şeylerden birisi kızların okumasıdır. Hikâye kahramanlarından Sesil, tutum ve terbiyesinde, eğitiminde fevkalade itina edilmiş güzel bir kızdır. Sesil'in eğitiminden bahsederken sözü "kadınların roman okuması"na getiren yazar, okunan romanlardan hüsn-i ibret alanların necat bulacağını, su-i ibret alanların ise başka bir romana malzeme olabilecek durumlara düşüneceğini söyler. Bu okumalar Sesil'e kadın nedir, koca nedir, aşk ve sevda ne cihetten mukaddes, ne cihetten müstenfir, bir hanede evlada mukabil validenin mevkisi nedir, servet ve saman nasıl idare olunmalı, bir kadının iffeti, şöhreti nasıl bozulur, servet ve saman nasıl ortadan kalkar gibi konuları henüz on yedi ya da on sekiz yaşlarında iken öğretir (Gökçek 2001: 531).

Ahmet Mithat Efendi, bir taraftan kadınların toplum içerisinde bulundukları yerle ilgili eleştirilerini ifade edip, bu yerin neresi olması gerektiğini hikâye kahramanlarının şahsında somutlaştırırken, diğer yandan da, ev kadınlığını unutmuş, batılı modalara/ideale kendisini kaptırarak, *"aylak bir hayata yönelen"* (Kandiyati 2011: 154) kadınların durumunu da eleştirir. Bu tavır yazara has değildir. Tanzimat yıllarından başlayarak, Cumhuriyet Dönemi'ne kadar pek çok yazarın yanlış batılılaşma bağlamında kadınlığın durumunu ele aldıkları da bilinmektedir. Berna Moran, bu durumu "*Batılılaşmayı, batının o günkü durumuna gelmesini sağlayan zihniyette aramayan, bunu sadece şekil ve eğlencede gören Tanzimat mirasyedisinin sonunda kendi kendisini tükettiği*" (Moran 199: 197) şeklinde ifade etmektedir. Ahmet Mithat Efendi'de geleneksel olanın yaşatıcı yüzüyle tamamen bağlarını koparmış kadınların kendilerini nasıl tükettiklerini hikâyelerinde ifade eder. Yazarın "Para" hikâyesi, alafranga eğitimin kadınları tüketici sonuçlarına işaret eder: *"Yazıcıoğlu İsmail Ağa'nın eşi, kızlarını eğitme konusunda öyle ihtimamlı davranmıştır ki, hem de ne terbiye. Baştan ayağa alafranga"* (Gökçek, 2001: 401) ifadesindeki alaycı üslup, onun bu konudaki tavrını göstermektedir. Yazıcıoğlu İsmail Ağa'nın kızları Şerife Hanım ve Latife arasında yapılan karşılaştırmalarda yazarın Latife'nin bilgi-

sini "zekâ-yı fıtrisi semeresi" olarak ölçerken, *"alafranga eğitim görmüş serbest meşrepli bir kız"* (Gökçek 2001: 402) olarak tarif ettiği Şerife Hanım'ı eleştirdiği görülmektedir. Ahmet Mithat Efendi'ye göre, Batı medeniyeti bütün kurumlarıyla, yaşama biçimiyle, toplumsal yapısıyla toptan kabul edilecek bir değerler bütünü değildir. Batı'nın yaşayış tarzı, örf ve âdetleri de hiçbir mukavemetle karşılaşmadan bizim hayatımıza nüfuz etmemelidir. O, bize ait kültürel kodların bozulması ve geleneğin yaşatıcı yüzüyle bağların tamamıyla koparılmasının insanı yabancılaştıracağının farkındadır. Batı medeniyetine yönelik çekincelerini bu şekilde ifade eden Ahmet Mithat Efendi, Doğu medeniyetine yönelik eleştirilerini de ortaya koymaktan çekinmez. Onun Batı medeniyetine yönelik samimi hayranlığının arkasında biraz da Doğu medeniyetinin çöküş manzarası ve harap hâli bulunmaktadır. Yine de, *"kendi kültürüne sahip çıkan yazar, kendi kültüründe neyi savunmak ihtiyacı duyuyorsa bunu Batı ile karşılaştırarak yapar"* (Esen 2006: 17).

Letaif-i Rivayat arasında bulunan *Bahtiyarlık* romanında da alafranga eğitimin insanı kendisine ve toplumuna nasıl yabancılaştırdığı dile getirmeye çalışır. Hikâyenin kahramanlarından biri olan Senai, annesinin bütün evlendirme teşebbüslerine karşı koyar. Onun evleneceği kız, kibarzade ve güzel olmanın yanı sıra, okuryazar olmalı, Fransızca bilmeli, musikiye yetenekli, kısacası Avrupalı bir kız gibi olmalıdır (Gökçek 2001: 223). Senai, Türk olmasından dolayı annesini bile beğenmez. Onun düşüncesine göre, çocuklarına nasihat veren anneler dünyanın her yerinde vardır. Ancak Avrupalı annelerdir ki, Avrupa'nın "maarif-i cedidesi" içinde yetişmiş "nisvan-ı fazıladır" sözleriyle annesine hakaret etmekten çekinmez (Gökçek 2001: 232). Yanlış Batılılaşmanın ya da alafranga eğitimin getirdiği bu bilinç yıkımı, bireyin kendisini meydana getiren değerleri reddetmesiyle ilgilidir. Batı'ya ilişkin yanlış algı, sadece Senai gibi erkekleri değil, daha sonra eşi olacak Nusret Hanım gibi genç kızları da kültürel birikimlerinden soyutlamıştır. Yabancı bir mürebbiye elinde yetişmiş Nusret Hanım, annesinin beğendiği damat adaylarını, ehl-i ırz, ehl-i edep, dini, diyaneti yolunda, yiğit vb. özelliklerinden dolayı miskin olarak görür ve annesinin bütün kararlarını bozar. Nusret Hanım'ın böyle davranması doğaldır. Çünkü aldığı alafranga eğitim böyle davranmasını gerektirir. Fransızca yazar, tarihten, ahlaktan ve felsefeden bahseder, piyano ve gitar çalar, güzel resimler yapar. Bir Fransız kibarzade kızı ne öğrenirse mürebbiyesi ona bunları öğretmiştir. Ama öğrenmediği şey, Müslümanlık ve Osmanlılığa dair şeylerdir. Senai ve Nusret'in aldıkları eğitim, bakış açılarını daraltmış, yaşadıkları topluma ait her türlü birikimden yalıtık hale getirmiştir. *Bahtiyarlık* romanının Terbiye-i

Nisvan başlıklı bölümünde, Ahmet Mithat Efendi, kendine dönüşün yollarının nasıl olacağını gösterir. Kız babaları kızlarını nasıl eğiteceklerini bilmeden her biri farklı bir yol tutmaktadır. Kimi, mahalle mekteplerinde hatim ettirir, kimi kabiliyeti olmayan bir çocuğa zorla inşa öğretmeye çalışır, kimisi de Fıtnatlar, Leylalar gibi edibeler yetiştirmek gayretiyle Arapça ve Farsça okutur. Alafrangalığa hevesli olanları da çocuklarına Fransızca öğretir hatta evlerine Frenk mürebbiye alır ya da Frenk mektebine verir. Asıl garibi, bu çocukların yabancılarla aynı eğitimi almalarına rağmen, kısa sürede baba ocağına yabancılaşmalardır. Yazara göre içinde bulundukları dönem, Osmanlı kadını olacak bir kızın okuyup yazmasını, dinini, milletinin tarihini, edebiyatını, ekonomisini öğrenmesi için gerekli olan her şeyi ortaya koymuştur. Eğitimin böyle bir bu yolda ilerlemesi gerekir. Çünkü bir milletin kadınları ne kadar terbiyeli olursa erkekleri de o kadar terbiyeli olacaktır. Kadınlar erkeklerin ilk mürebbi ve muallimleridir (Gökçek 2001: 237). Yazar, ardından romanın bir başka kadın kahramanı olan Zeliha üzerinden bu söylediklerini somutlaştırmaya çalışır. Zeliha, yazarın ideal kadınıdır. Hem hatim indirmiş hem de *Ferhat ile Şirin, Şah İsmail, Kerem, Arzu ile Kamber* gibi eserleri okuyacak derecede yetişmiştir. Romanın sonunda mutlu bir evlilik yapar. Yazara göre bu evlilik onu daha zeki ve daha tedbirli bir hâle getirir: "*Umur-ı beytiyesini idare hususunda ne validesini ne kayın pederini yormayıp hanenin tekmil umuru kendi evamir ve işaratıyla rü'yet olunur idi*." (Gökçek 2001: 54)

Şahsi Hürriyet ve Ekonomik Bağımsızlık: Kadınların özgürleşmesi, kendilerini sınırlayan yuvadan ve kendilerini kuşatan bağlardan kurtulmalarını sağlamanın yolu ekonomik anlamda bağımsız olmalarından geçmektedir. Erkek egemen bir toplumda kadınların kaderlerini ve bağımlılık konumlarını değiştirecek tek şey ekonomik özgürlüktür. Ahmet Mithat Efendi, çok açık bir şekilde söyleyememiş olsa da bunun yolunun eğitimden geçtiği açıktır. Diğer yandan sosyal statü ille de bir kadının evlenmesini mecbur tutmadığına göre, ekonomik bağımlılığın ortadan kalkması aynı zamanda kadının hürriyetini kazanması anlamına da gelecektir. *Letaif-i Rivayat*'ın ikinci hikâyesi olan *Esaret*'de yazar, Tanzimat romanı ve hikâyesinde en çok işlenen konulardan biri olan esaret konusunu ele alır. Bu hikâye, devrinde esaret konusunu ele alan ilk eser olmasıyla da önemlidir. Zeynel Bey adlı bir Osmanlı efendisinin küçükken aldığı Fatin ve Fıtnat adlı iki köleyi eğitip yetiştirerek evlendirmesinin, ancak evlendikleri gece gençlerin birbirleriyle kardeş olduklarını öğrenerek intihar etmelerinin anlatıldığı bu hikâyede köleliğin meydana getirdiği trajik durum işlenmiştir. Ancak hikâyenin asıl önemli tarafı, Zeynel Bey'in,

serpilip gelişen Fıtnat'a başka gözle bakmaya başlaması ve efendilikten doğan hakkını bu genç kız üzerinde kullanma arzusu içinde olmasıdır. Evli olduğu halde cariyesini nikâhlamak ister. Fakat "taaddüd-i zevcatın" karşısında olduğu için bu düşüncesinden vazgeçer:

> *"Mesela ben Fitnat'ı istifraş edecek olsam mugayir-i şer'-i şerif bir harekette bulunmamış olurum gibi hayalde dahi bulunur idiysem de taaddüd-i zevcat pek ziyade menfur ve merdudum olduğu cihetle der-akap tebdil-i fikir ederek nefsimi tayip eyler idim."* (Gökçek 2001: 14)

Yazarın, çok eşliliğe karşı olumlu bir tip olarak sunduğu Zeynel Bey'in bu düşüncesiyle, yazarın diğer romanlarında dile getirdiği düşünceler arasında farklılık olduğu da bilinmektedir. Ancak bir cariye de olsa, yazarın kadın bağlamında ortaya koyduğu eleştirel bakış açısı önemlidir. Fatin ve Fıtnat'ın şahsi hürriyet hakkındaki sohbetleri, bu bakış açısını ifade etmektedir:

> *"Dünyaya öyle insan gelip de hürriyet-i şahsiyemizi muhafaza edemeyerek gasp ettireceğimize keşke sair nevden bir hayvan gele idik. Mesela birer koyun ve koç ola idik. Hürriyet-i hayvaniyemizi olsun muhafaza ve güzel güzel meralarda zümrüt gibi otları yiyip ve turna gözü gibi suları içip kemal-i huzur-ı bal ve refah-ı hal ile yaşayabilir idik. … "* (Gökçek 2001: 16-17)

Kanuni haklar efendilere kölelerine sahip olma hakkı verse de insanlığın vicdanı bu tasarrufu engelleyecek en büyük güçtür. Zeynel Bey'in geleneklerin kendisine tanıdığı haklardan vazgeçerek bu iki genci birbirine kavuşturması, henüz toplumsallaşamamış kadın düşüncesi karşısında, yerleşmiş bir takım hükümlere ve düşüncelere karşı çıkış bağlamında önemlidir. Tanpınar, bu durumu yeni insanın ortaya çıkışına bağlamaktadır. Tanpınar, Zeynel Bey'in Fıtnat'a duyduğu aşkı yenmesi ve karşısındaki insanın (kadının) duygularına hürmet endişesinin altında yeni insanın başlangıcının yatmakta olduğunu ifade etmektedir (Tanpınar 1988: 464).

"Felsefe-i Zenan" hikâyesinin de ana temalarından biri hürriyettir. Evliliğin bir esaret olduğu düşüncesini kadınların bakış açısıyla dile getiren yazar, hiç evlenmemiş hikâye kahramanı Fazıla Hanım'ın ölmek üzereyken, evlat edindiği iki kıza, bu dünyada şahsi hürriyetleriyle yaşamalarını gerektiğini ve aldıkları eğitim ve terbiyenin bir kocanın "dest-i tagallübü" altında yaşamakla hür yaşamak arasındaki farkı anlayabilecekleri nitelikte olduğu düşüncesine vurgu yapar: "*… bizde hürriyet nedir, henüz meçhûl. Hürriyet-i şahsiyesine tesâhüp hevesinde olanlara efkâr-ı umûmiye serkeş veyâhut dikbaşlı der. Vâkıâ büyüklerin ağlebi bu fikirde değildirler*." (Gökçek 2001: 80) Bu yüzyıl Osmanlı

hayatı içinde kadının hürriyeti başlı başına bir problemdir. Onun hürriyetini koruyacak şartlar yeterince mevcut değildir. Bu bakımdan gerçek hayatta felaketle sonuçlanan yüzlerce evlilik örneği karşısında kadınsı bir içgüdü ile Fazıla Hanım'n Akile ve Zekiye'ye evlenmemelerini öğütlemesi yadırganacak bir davranış değildir. Akile, annesinin fikirlerinin taşıyıcısı ama Zekiye dünya zevklerine düşkündür. Zekiye'nin Haleb'e gitme niyeti üzerine Akile şunları söyler: "*Bildiğini yapmaktan geri durma. Çünkü her ne kadar senin kardeşin isem de hürriyetine müdahale etmeye hakkım yoktur*." (Gökçek 2001: 48). Hikâyenin sonunda şahsi hürriyetinden vazgeçerek Halep'e giden ve orada evlenen Zekiye, kocasının kendisini aldatması üzerine ölür. Ahmet Mithat'ın evliliği hürriyetten vazgeçiş olarak değerlendirdiği "Mihnetkeşan" hikâyesi de, yazarın çağına göre cesur bir hareketle ele alıp işlediği konulardan birini içerir. Bu, medeniyet değişikliğiyle birlikte artık resmî ve meşru bir konuma gelen hayat kadınlarının öyküsüdür. Hayat kadınlarının, ömürleri boyunca her cins erkeği mutlu etmenin acısını yaşayarak tabiatlarının dışında bir ömür sürmelerini dile getirir. Hikâyenin adı da anlamlıdır: "Eziyet Çekenler." Öyküde anlatılan biçimiyle Dakik Bey, babadan kalan akarla geçinen ve eğlence sever bir adamdır. Dakik Bey, evlilikten bahsederken bir taraftan hürriyet düşüncesine de açılım getirir:

> *"Ben kendimi öyle haraç mezat satacak bir abd bulmuyorum. Hürriyetime sahip olmak istiyorum. Hür olduğun halde dahi severler dersen hata edersin. Zira bizde hürriyet nedir, henüz meçhul. Hürriyet-i şahsiyesine tesahüp olanlara efkâr-ı umumiye serkeş veyahut dik başlı der. Vakıa büyüklerin ağlebi bu fikirde değildirler. Şimdi hal, devletin evliya-yı umuru daha küçücüklerden daha nazik, daha mütevazı (Bendeniz) tabirine dahi canları sıkılıyor."* (Gökçek 2001: 84-85)

Bu satırlardan şahsi hürriyetlerine sahip olmak isteyenlerin halk nazarında bile iyi görülmediği anlaşılmaktadır. Dakik Bey, bir gün annesi tarafından geneleve getirilmiş bir kıza tesadüf eder. Sonunda kızı razı eder ve yanına alarak eve getirir. Bir süre sonra Dakik Bey'in düşünceleri değişir. O zamana kadar böyle kadınların bu hayata yatkın olduklarını düşünen Dakik Bey artık kararını değiştirmiştir. Dakik Bey, kadının o devirde henüz adının bile olmadığını, kötü yola düşmüş kadınlardan verdiği örnekle şöyle dile getirmektedir:

> *"Bunların kimisini bazı alçaklar enva-i vaatleriyle aldatıp daha bakir iken hal-i felakete uğratmışlar ve kimisi evinde barkında kocasının kenar-ı naz ve*

> *istingasında iken ya herifin hoyratlığına veyahut vaktini hamamlarda ve halayık odalarında geçirmekte bulunmalarına tahammül edemeyerek güya kocalarından ahz- sar edeyim der iken bu cah-ı mezellete düşmüşlerdir.*" (Gökçek 2001: 87)

Tanpınar'a göre, Dakik Bey'in bu durum karşısındaki gözyaşlarıyla kaideci ahlaktan hakiki insan ahlakına doğruluruz. İçtimai sefalet ve insan talihi bu beceriksiz hidayetle edebiyatımıza girer (Tanpınar 1988: 466). Hikâyenin sonunda iki genç evlenir. Yazar, burada bir sosyal yaraya parmak basmakta ve düşmüş kadınların bu hayatın gereklerine uyarak birer eğlence metası hâline gelmelerinin arka planını irdelemektedir. Bu düşünceleri Dakik Bey aracılığıyla vermesi önemlidir. Onunla beraber kadına, evliliğe ilişkin görüşlerin değişmesini göstermesi aslında yeni insan tipinin ta kendisidir. Topluma egemen olan kurumlara ve düşüncelere karşı fikirler üretmek, iyi ya da kötü yavaş yavaş bireyin ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

"Teehhül" adlı hikâyede de yazarın, kadınla erkeğin aynı statüde olmaları ve kadının şahsi hürriyetinin sağlanması noktasında isteklerinin dile geldiği görülür. Mazlum Bey, görücü usulüyle evlendiği Sabire Hanım'a şöyle seslenir: *"Ey biçare, sen bahtına küs, ben talihime. Öyle ya, bizim memlekette henüz hürriyet-i şahsiye temin edilmemiştir ki her erkek istediği kızı alsın ve her kız da istediği erkeğe varsın*" (Gökçek 2001: 38) Sabire Hanım da tıpkı Mazlum Bey gibi kadınların şahsi hürriyeti meselesine temas eder ama bu hürriyet tesadüfendir*: "Sana varmaklığım benim için saadettir. Ben bunu hâlâ saadet biliyorum. Hürriyet-i şahsiyemiz temin edilmemiş ise tesadüfi olsun ben istediğim kocaya vardım."*(Gökçek 2001: 38) Yazar, hürriyet noktasında, çocukların kişisel hürriyetlerine müdahale etmenin acı sonuçlar doğurabileceğine işaret eder. Analık ve babalığı sadece babalık veya atalık hukuku olarak görür. Bu ana babalara, çocuğunuzun karısı veya kocasıyla siz mi yaşayacaksınız diye sorulsa, alınacak cevap:

> *"'Evlât benim değil mi? İstediğime veririm' kelimelerinden başka bir şey olamaz... 'Hayır evlât senin değildir. Cenab-ı Hak onu senin sulbünden getirdiği cihetle olsa olsa evlât üzerinde hukuk-ı übüvvet olabilir, yoksa her çocuk bereket versin ki henüz ismi kaybolmamış olan "fail-i muhtar" olduktan sonra hukuk-ışahsiyesine tamamıyla sahip olur' de. Kim anlar, kim kabul eder.*" (Gökçek 2001: 42)

Yazarın "Çingene" isimli hikâyesinde Şems Hikmet Bey'in annesi aracılığıyla hayat verici kadınlar / anneler dile gelir. Anne Ferazende Hanım kocasının

genç yaşta ölümünden sonra oğlunu ve ondan birkaç yaş küçük olan kızını hüsn-i terbiye etmiştir. Oğluna ve kızına verdiği terbiye mektep terbiyesi değildir. Hem oğlu hem de kızı hareketlerinde, tavır ve davranışlarında annelerine mutidir. (Gökçek 2001: 332) Jale Parla, *Babalar ve Oğullar* adlı eserinde, Tanzimat'ın arkasında durmaya çalışan Abdülmecit'in babaya en çok ihtiyaç duyulan bu çağda bu yeri doldurmaya çalışan bir çocuk olduğundan söz ederken, babasız kalmış bir toplumun ilk romancılarının da hem kendilerinin hem de edebiyat metinlerinin baba otoritesinin koruyuculuğundan yoksun olduğu tespitini yapar (Parla 1993: 15). Hikâyenin erkek başkişisi Şems Hikmet Bey'de babasızdır. Bu durum anneyle telafi edilmeye çalışılır. Tanzimat Dönemi'ne ait edebî eserlerde sıkça rastladığımız "Babanın yani otoritenin olmadığı durumlarda bu görevi üstlenen kadının - annenin evladını hayatın zorluklarına karşı hazırlama noktasında "mürebbi-i efkârı kadar başarılı olamaması, iradesini kullanamaması" bu hikâye için geçerli değildir. Hayat verici anne, çocuk yetiştirme, eğitim ve hayat karşısında iradeli oluşuyla oğlunu her türlü zorluğa hazırlar. Açıkçası, annenin güçlü ve baskın bir karakter olarak oğul üzerinde varlığını hissettirmesi, onun "anne kimliği"nin dışına taşmasına da sebep olur. Ferazende Hanım, yazarın "Felsefe-i Zenan" hikâyesinde Fazıla Hanım'ın şahsında somutlaştırdığı ekonomik bağımsızlığın simgelerinden biridir. *Letaif-i Rivayat* serisinden küçük bir roman olan *Para* adlı eserin en dikkati çeken tarafı ise, Yazıcıoğlu Hacı İsmail Ağa'nın kızlarıdır. Yazar, kız evladını evlattan saymadığı için kızları Şerife ve Latife'nin terbiyeleri üzerinde durmayan bir babadan hareketle, kız ve erkek çocuklar arasındaki ayrım, kızların evlattan sayılmaması gibi çağ dışı bir düşünceyi/anlayışı eleştirir. Osmanlı toplumunda kadın, eşitsiz ilişkilerin mutlak anlamda tabi konumunda kişisiydi. Elbette bu düşünüş, kendisine ait en küçük bir çıkarın bile bulunmasına izin verilmeyen ve sadece erkeğin tali bir parçası olan kadının üzerinde erkeğin üstünlük kurmasına da imkân hazırlamaktadır. Bu üstünlük, insan hayatını değerli kılan en önemli şeyleri de değersizleştirmektedir. Yazar, özellikle evlilik bağlamında bir nesne olarak sabitlenen ve öteki konumunu benimsemeye/yaşamaya zorlanan kadını, kendisini sınırlayan bu dünya içerisinde daha bilinçli ve idrak sahibi yapmaya çabalar. Hikâyenin kahramanlarından Yazıcıoğlu Hacı İsmail Ağa'nın erkek çocuğu yoktur. Kız çocuklarını ise evlattan saymaz. Onun nezdinde kız evlat denilen şey epeyce masraf edilerek elin herifine verilecek bir emanettir. Babanın böyle düşüncelerine rağmen anne hayat verici rolüyle kızların eğitimini üstlenir. Yazar, eserin içinde sık sık bu iki genç kızı karşılaştırır. Şerife, serbest meşrepli bir kız olmasına rağmen Latife ablasına göre daha aklı başındadır.

Şerife'nin Sulhi'ye rastlaması bir bedbahtsızlığa sebep olurken, Latife ve Vahdeti birlikteliği mutluluğa yol açar. Yazar, Latife aracılığıyla kadınlar için eğitim ve öğretimin ne derece önemli olduğunu vurgulamak imkânını da bulur. Latife şöyle der:

> *"En, tahsil ve talim denilen şeyin bize müyesser olan derecesi henüz layıklı bir mukaddeme bile olmadığını kendi kendime anlamıştım. Vahdeti Beyefendi'deki malumatı görünce bu anlayışıma daha ziyade kuvvet verdim. Kendime rabt-ı kalb edişim gelin olmak gibi bir hevesten ziyade adeta bir muallime intisab etmek gibi bir hevesten neşet ediyor."* (Gökçek 2001: 412)

Kadın ve hürriyet bağlamında ele alınabilecek bu cümleler, Ahmet Mithat'ın Latife'yi idealize ettiğini göstermektedir. Ancak baba, parası olmayan bir gence kızını vermek istemez. Bunun üzerine iki genç üç yıl mektuplaşır. Şerife ve Sulhi'nin mektupları aşk üzerineyken, Latife ve Vahdeti'nin mektupları ilmi, edebi ve hikemi konulara aittir. Sonuçta yazar, aynı ailede, aynı terbiyeyi ve eğitimi görmüş iki kız kardeş aracılığıyla, kocaları nedeniyle iki ayrı karakter ortaya koymuş ve felaket ve mutluluklarını bu duruma bağlamıştır. Ahmet Mithat'ın Latife'yi idealize ettiği açıktır.

Sonuç

Ahmet Mithat Efendi, Doğu'yu ve Batı'yı tanımanın getirdiği birikimiyle, toplumsal hayatın en önemli unsurlarından biri olan kadınların 19. yüzyıldaki durumu hakkında derli toplu fikirler üretmiş ve ürettiği bu fikirlerin ışığı altında kadınlarla ilgili pek çok problem üzerinde durmuş, onlara çözüm yolları aramış bir yazardır. Özellikle *Letaif-i Rivayat* adlı eseri, bu konuda oldukça zengin bir malzeme sunmaktadır. Eserde, kadın vurgusunun; evlilik, eğitim ve şahsi hürriyet başlıkları altında şekillendirildiği görülmektedir. Evlilik konusunda şahsi hürriyet düşüncesini sık sık vurgulayan yazar, kadın ve erkeğin evlenmeden önce birbirlerini tanımalarını önemser. Kadınların eğitimsiz oluşu, Ahmet Mithat'ın en büyük problemlerinden biridir. Bu yüzden kadın eğitiminin en büyük savunucularından biridir. Kadınların eğitimi hem evlilik konusunda hem de çocukları daha iyi yetiştirme noktasında önemli bir amildir. Kadının eğitim görmesine, meslek sahibi olmasına taraftar olan yazar, bütün bu meselelerde kadının iffet ve hayâ duygularını rencide etmeyecek bir hürriyetin sınırları içerisinde kalmasını ister. Medenileşmenin, medeni olmanın en belirgin vasıflarından biri "insanın hürriyeti" meselesidir. Tanzimat Dönemi yazarları, Batı medeniyetine baktıklarında, bu büyük medeniyetin en önemli yapıcı unsurlarından biri olarak insan iradesini görür. Bu noktada Ahmet Mithat Efendi de yaşadığı çağda kadınların durumunu insan iradesi ve şahsi hürriyet bağlamında değerlendirir.

Kaynakça

Ahmet Mithat (2001), *Letaif-i Rivayat*, Hzl. Fazıl Gökçek-Sabahattin Çağın, İstanbul: Çağrı Yayınları.

Akay, Hasan (1998), *Servet-i Fünun Şiir Estetiği*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Berktay, Fatmagül (2003), *Tarihin Cinsiyeti*, İstanbul: Metis Yayınları.

Çeri, Bahriye (2000), "Hayal ve Hakikat: Muharrirler" *Tarih ve Toplum*, sayı: 203

Elçi, Handan İnci (1998), *Felzefe-i Zenan*, İstanbul: Arma Yayınları.

Enginün, İnci (2006), "Ahmet Mithat'ın Hala Geçerli Öğüdü: Kızlarınızı Okutun", *Merhaba Ey Muharrir! Ahmet Mithat Üzerine Eleştirel Yazılar*, Haz. Nüket Esen-Erol Köroğlu, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Enginün, İnci (1995), "Ahmet Mithat Efendi", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi Ahmet Mithat Efendi Özel Bölümü*, sayı: 521.

Ermat, Bedia (2011), *Fatma Aliye Bir Kadın Yazarın Doğuşu Ahmet Mithat Efendi*, İstanbul: Sel Yayıncılık.

Esen, N., Erol Köroğlu (2006), *Merhaba Ey Muharrir! Ahmet Mithat Üzerine Eleştirel Yazılar*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Esen, Nüket (2006), *Modern Türk Edebiyatı Üzerine Okumalar*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Göle, Nilüfer (2004), *Modern Mahrem Medeniyet ve Örtünme*, 8. basım, İstanbul: Metis Yayınları.

Gürbilek, Nurdan (2004), "Erkek Yazar, Kadın Okur", *Kadınlar Dile Düşünce*, Der. Sibel Irzık-Jale Parla, İstanbul: İletişim Yayınları.

Heılbrun, Carolyn G (1992), *Kadının Özyaşamını Yazarken*, (Çev.Yurdanur Salman/Gülşat Aygen, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İnalcık, Halil (1943), *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara.

Kandiyoti, Deniz (2011), *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*, üçüncü basım, İstanbul: Metis Yayınları.

Kaplan, Mehmet (1994), *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 2*, İstanbul: Dergah Yayınları.

Mardin, Şerif (1997), *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, 5. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Moran, Berna (1991), *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1*, 4. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Okay, Orhan (2005), *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Okay, Orhan (1991), *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, Ankara: MEB Yayınları.

Ortaylı, İlber (2006), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Alkım Yayınevi.

Özön, Mustafa Nihat (1938), *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Parla, Jale (1993), *Babalar ve Oğullar Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri,* İstanbul: İletişim Yayınları.

Tanpınar, Ahmet Hamdi (1988), *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi,* Yedinci baskı, İstanbul: Çağlayan Kitabevi.

Tansel, Fevziye Abdullah (1967), *Namık Kemal'in Hususi Mektupları I, İstanbul, Avrupa ve Magosa Mektupları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Uğurcan, Sema (1986), "Ahmet Mithat Efendi'nin Hatıratı İle Romanları Arasındaki Münasebet", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2.

Yeşilyurt, Türkan (2003), "Ahmet Mithat Efendi'nin "Jön Türk" Romanında "femme fatale" ve "femme fragile"", *Hürriyet Gösteri*, Sayı: 250.